

XVIII. Yüzyılda Kudüs'te Vakıf Mülklerin İşletim Usulleri: İcâre-i Vâhıde, Hikr, İcâre-i Tavîle ve Huluvv-i Şer'î Uygulamaları*

Şerife EROĞLU MEMİŞ**

ÖZ: Çalışma, 1703-1831 yılları arasında Kudüs'te mevcut vakıflar ile yeni kurulan vakıfların akarlarının işletim usullerini incelemeyi amaçlamaktadır. Tarihsel süreçte vakıf mülklerinin işletilme usullerinin, vakıf kurumunun gelişimine etkilerinin neler ifade ettiği sorusu da çalışma çerçevesinde cevaplanmaya çalışılacaktır. Vâkıflar tarafından vakfiyelerde şart koşulan icâr şekillerini, temelde kira sistemi olarak belirtmek mümkündür. Kira uygulamalarının; icâre-i vâhıde, mukâta'a veya icâre-i tavîle (icâre-teyn) şeklinde üç farklı isimle tanımlanması mümkünse de, Kudüs özelinde vakıf mülklerin değerlendirilmesinde uygulanan yöntemlerden senelik icâr ya da icâre-i tavîle yani uzun süreli kiralamalar daha çok tercih edilmekte idi. Mukâta'a (hıkr, hukr) usulü ile yapılan kiralamalarda kiracının bu arazi üzerindeki binaları ve ağaçları koruması ve devamlılıklarını sağlaması beklenirken, huluvv-ı şer'î ile yapılan kiralamalarda kiralanan mülklerin tamir ve termimlerinin yapılması sağlanırdı. En sonunda da vakıf mülkünü uzun süreli kiralayacak ya da tamir ve termimini üstlenecek bir kiracı bulunmadığında, vakfın mütevellisi vakfın akarını bir başka gayrimenkulle değiştirmek üzere kadiya başvururdu. İstibdâl olarak adlandırılan bu tür değişiklikler, muhtemelen bir başka gayrimenkule yatırım yapmak veya vakfın nakit para ihtiyacını karşılamak için yapılırdı. Vakıf mülklerinin işletilmesine yönelik bu uygulamaları Kudüs özelinde incelemeyi amaçlayan çalışma, üç bölümden oluşacaktır. Öncelikle çalışma kapsamına giren dönemde Kudüs'te yeni kurulan vakıfların akar ve hayrâtları tespit edilmeye çalışılacaktır. Sonrasında bahse konu akarların işletilme usulleri incelenerek, farklı uygulamalar Kudüs Şer'îye Sicilleri'nden ve Şam Ahkâm Defterleri'nden tespit edilen örnekler üzerinden açıklanacaktır. Üçüncü bölümde ise, elde edilen veriler ışığında vakıfların Kudüs ekonomisindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

ANAHTAR KELİMELEER: Kudüs, vakıf, kiralama, akar, icareteyn, huluvv-ı şer'î, istibdâl.

* Bu makale "Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Vakıf Uzmanı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara/ Türkiye, serife_eroğlu@yahoo.com.

Rental Transactions of Waqf Assets in Jerusalem in the 18th Century: İjâra Wâhida, Hikr, İjâra Tawîla, Khulû al-Shar'î

ABSTRACT: The aim of this study is to examine the rental transactions of the assets of the already existing and newly established Waqfs in Jerusalem between 1703 and 1831. In the historical process, the question of the effects of rental procedures of the Waqf assets on the development of the Waqf institution will be sought to be answered within the framework of the study. It is possible to specify the renting methods stipulated by the endowers in the waqfiyyas as part of Waqf system. Although it is possible to define rent applications by three different names as *ijâra wâhida*, *hikr* and *ijâra tawîla* (*ijâratayn*), annual renting or *ijâra tawîla*, or long-term leasing, was preferred among the transactions used in the evaluation of Waqf properties in Jerusalem. In the leases made with *hikr* method, the tenant was expected to protect the buildings and trees within the land and ensure their continuity, while in the leases made with *huluvv* the repairs and terminations of the leased properties were provided. In the end, if there were no tenant to rent or lease the property for a long time, the custodian (*mutawalli*) of the Waqf would apply to the judge (*kadi*) to replace the asset of the Waqf with another property. Such changes, called *istibdâl*, were probably made to invest in another property or to meet the cash needs of the Waqf. The study, which aims to examine these practices regarding the transactions of Waqf properties in Jerusalem, will consist of three parts. Firstly, it will attempt to determine the assets and charitable goods of the newly established Awqaf in Jerusalem in the period covered by the study. Then, the methods of operation of these properties will be examined and different applications will be explained through the examples determined from Jerusalem Shari'a Court Registers and the orders for the province of Damascus (*Ahkâm Registers*). The third part will attempt to determine in the light of the data obtained, the position of the Awqaf in the economy of Jerusalem.

KEYWORDS: al-Quds, Waqf, lease, property, long-term leasing, *ijâratayn*, *khulû al-shar'î*, *istibdâl*.

GİRİŞ

Vakıf, esasında, bir mülkün belirli bir hayır işine ebedi olarak tahsis edilmesi anlamına gelmektedir. Vâkıf (vakfın kurucusu), mülkiyet haklarından feragat ettiği vakfın hayır amacını ve artık “Allah’ın mülkü” olan vakıf mülkünün işletilmesiyle ilgili kuralları vakfiyesinde belirlemekte idi. Böylece vakıf mülkü bir piyasa metaı olmaktan tamamen çıkmakta; satış, hibe veya rehin ne şekilde olursa olsun temlikine kesinlikle yasak gelmekte idi (Ömer Hilmi Efendi, 1977). Söz konusu mülkler genellikle, kendileri de vakıf statüsünde olan “hayrât”ların istifadesi için vakfedilmekteydi. Vakıflar, gelir ve kâr sağlayan mülkler olabileceği gibi bu gelirleri kullanarak dinî veya sosyal hizmet sunan birimler de olabiliyordu. Mesela, ev, dükkan gibi musakkafât kabilinden mülkler ile bağ, bahçe gibi tarım arazileri müstegallât türünden mülkler olarak vakfa dönüştürülmüş ve gelirleri belirli bir cami, medrese, mektep ve müştemilatlarının inşası ve bakımına tahsis edilmiş olabiliyordu. Vakıflara yönelik düzenlemeler vakfiyeler yolu ile tanzim

edilirken vâkıf kendini ve/ya ailesini ve ahfadını (soyundan gelenleri) vakfının “lehtar”ları veya mütevellisi olarak tayin edebiliyordu. Böylelikle mülkiyet haklarından feragat etmiş olmakla beraber vakıf mülkünün idaresini elinde tutabiliyordu. (Van Leeuwen, 2012, s. 43-45). Vakıf kavramının bu genel tanımı, kurumun temel işlevini de ortaya çıkarmaktadır.

Yüzyıllar boyunca İslam toplumlarında ve devletlerinde önde gelen kurumlar arasında yer alan vakıflar, Osmanlı Devleti'nde de hayri, sosyal, beledi, dini ve eğitim başta olmak üzere pek çok alanda sayısız hizmetlerin sunulmasına vesile olmuştur.¹ Müslümanlar için Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehir olan Kudüs'te de vakıflar kent mekânına, toplumsal ilişkilere ve merkezi yönetimle olan münasebetlere etki etmiştir.² Mescid-i Aksâ ya da Harem-i Şerif olarak da adlandırılan alan kuruluşuyla birlikte Kudüs şehir merkezine hâkim olmuş ve İslâm devletlerinin de sembolik merkezi haline gelmiştir. Emeviler Dönemi'nde inşa edilen Eyyübî, Memlûklu ve Osmanlı dönemlerinde çok sayıda tamir ve bakımlarla ihya edilen bu camiler, zaman içerisinde şehir merkezini kuşatan idari sistem kentsel hizmetler örgütlenmesinin bir parçası olan geniş bir “vakıf ağı”³nın da merkezi olmuştur.

Osmanlı sultanının hayırseverliğinin bir göstergesi ve aynı zamanda da güç ve meşruiyetinin kaynağı Haseki Sultan İmareti, her ne kadar kentin merkezinde yer alsaydı ve yalnızca Kudüs için değil, etrafı için de imareti ile çok önemli bir fonksiyonu yerine getirseydi,⁴ kentin manevî merkez noktasını oluşturan Harem-i Şerif alanı, Osmanlı Dönemi'nde de öncelikli bir konuma sahipti. Zira Osmanlı klasik dönemi boyunca Kudüs'te inşa edilen ya da tamiri yapılan pek çok dini yapı, Harem-i Şerif'te ya da yakın çevresinde yer almaktaydı. Ayrıca Osmanlı yönetimi için de Müslümanların kutsal mekânlarını korumak ve bakımını sağlamak öncelikle dini bir vazife olarak düşünülmekte idi. Öte yandan Osmanlı yönetimi, Memlûklerden farklı olarak, dinî kurumlara yatırım yapmak yerine kentte yeterli sayıda olan medrese ve camilere yapılan harcamaları keserek, kent bütçesine akan tahsisatları ve bağışları, güvenlik koşullarının düzeltilmesi için fetihten yaklaşık yirmi yıl sonra kent surlarının ve kalesinin yeniden inşası, kente su sağlanması, yeni bir kapalı çarşı kurulması ve Kudüs halkının refahının artırılmasına harcamayı seçmiştir (Raymond, 1979-80, s. 84-101; Avcı, 2004, s. 37-38). Ayrıca kent sakinleri yararına büyük bir vakfın kurulması (Haseki Sultan veya el-Hasekiyye) ekonomide ve kentin yaşam standardında ciddi bir iyileşme sağlamıştır (Ze'evi, 2000, s. 4-5). Vakıf, Kanuni Sultan Süleyman'ın Hasekisi Hürrem Sultan tarafından yaptırılmış büyük imarethane, medrese, cami, dükkânlar ve tabhanelerden oluşan bir külliye idi. Filistin'de o güne kadar kurulmuş en büyük vakıf olan külliye, kente komşu onlarca köyün gelirleriyle destekleniyordu (Singer, 1996, s. 69). Osmanlı klâsik dönemi boyunca şehrin önde gelen sosyal yardım kurumu olan bu külliye, aynı zamanda Hürrem Sultan'ın Mekke ve Medine'de yaptırmış olduğu, Mimar Sinan'ın tezkirelerinde adı geçen imâretler zincirinin bir halkası idi (Tanman ve Çobanoğlu, 2001, s. s. 517-530).

Osmanlı fethi sonrası Kudüs'te kurulan önemli hayrî vakıflar arasında Siyon Dağı'nda bulunan Nebî Davud Makamı ile Zeytindağı'nda bulunan Es'adiyye Zâviyesi'ni de zikretmek gerekir (el-Alemi, 2000, s. 147). Osmanlı Devleti döneminde Kudüs'te inşa edilen veya tadilatı yapılan diğer bazı vakıf eserlerinden bazıları ise şunlardır; Yusuf Ağa Namazgâhı, Senovbar Namazgâhı (Mihrab ve Mastabat es-Senovbar -Bâbü'l-Meğâribe ile Mescid-i Aksâ arasında yer almaktadır.), Bayram Paşa Çeşmesi (Sebil Şa'lan - Eyyûbi döneminde inşa ettirilmiş, Memluk ve Osmanlı döneminde onarım görmüştür), Kasım Paşa Şadırvanı ve Havuzu (Sebil-i Bâbü'l-Mahkeme, Kanuni döneminde Kasım Paşa tarafından yaptırılmıştır), Kubbetü'l-Yusuf, Kubbetü'l-Nahviyye ve Kubbetü'l-Mi'râc (Eyyûbî dönemi yapısı olup Osmanlı döneminde onarım geçirmişlerdir), Hankâh-ı Özbek (Özbekler Tekkesi), Afganlar Tekkesi (Zâviyetü'l-Afganistaniyye), Hindîler Tekkesi (El-Zâviyetü'l-Hindiyye), Şeyh Ali el-Erdebilî Türbesi (H. 832/ M. 1429 da Memlukler döneminde inşa edilmişse de H. 1133/ M. 1730-31 yılında Osmanlı üslubunda yenilenmiştir), Kudüs Mevlevîhânesi'dir. İsmi bilinen, bir kısmı günümüze kadar ulaşmış bu eserler dışında çok sayıda çeşme, sebil, ribât, namazgâh ve benzeri vakıf eser de mevcuttur (Tanman ve Çobanoğlu, 2001, s. s. 517-530).

Öte yandan 1703-1831 yılları arasında Kudüs'te 300 yeni vakıf kurulduğu tespit edilmiştir (Memiş, 2016, s. 117-160). Bu vakıflardan % 6'sı hayrî (18 vakıf), % 94'ü aile (zürri, ehli) vakfı (282 vakıf) kategorisindedir. Çalışma kapsamında Kudüs'te kurulan hayrî vakıflar gerek sayıları gerekse vakfedilen akarları bakımından oldukça mütevacıdır. Bu vakıflardan örneğin Eş-Şeyh Ebû'l-Vefâ el-'Alemî Salâhiyye Hangâhı'nda bulunan ilim talebelerine çeşitli kitaplar vakfetmiş olup (KŞS, 202: 375),⁵ ed-Dervîş Muhammed Miralay, Özbekiyye Zaviyesi dervişlerine Mushaf-ı şerîf (KŞS, 221: 48), el-Hac Muhammed bin Ömer eş-Şâmî, Kubbetü's-Sahra mihrabı için seccade vakfetmişlerdir (KŞS, 232: 532). Şemseddin Hatun binti Abdullah er-Rûmiyye ise Kubbetü's-Sahra mihrabı için küçük ve büyük iki şamdan vakfetmiştir (KŞS, 232: 532). Diğer hayrî vakıflardan Muhammed Sun'ullah Efendi bin Halil Efendi el-Hâlidî, Hatt-ı Davud'da Kudüs'te bulunan bütün insanların su içebileceği sebil yaptırmış ve bu sebil için yine Hatt-ı Davud'da bulunan bir dükkân ve havuz vakfetmiştir (KŞS, 208: 105).⁶

Çalışma kapsamına giren dönemde Kudüs'te kurulan zürri (ehli, aile) vakıflar değerlendirildiğinde; bu vakıflar içinde 300 vakıftan 282'si zürri vakıf olup yaklaşık %94'lük bir orana tekâbül etmektedir.⁷ Daha önce detaylı bir şekilde incelenmiş olan bu vakıfların büyük çoğunluğunun Osmanlı toplum yapısı içerisinde 'askerî zümre arasında değerlendirilen ilmiye sınıfına mensup kişiler tarafından kurulduğu tespit edilmiştir (Memiş, 2016, s. 200-219). Bunlar arasında şeyhülislâmlar, kadılar, kadıaskerler, müftüler ve müderrisler yer almaktaydı (Yediyıldız, 1982, s. 152). Örneğin, el-İmam, eş-şehîr bi-ibni Kâdî-yı es-Salt elkapları ile kaydedilen Kudüs Şâfi' Müftüsü Muhammed Salih Efendi el-Hüseynî el-Halvetî bin Abdulğani Efendi tarafından bir vakıf kurulmuştur (KŞS 298: 208). Zürri nitelikteki vakıfta Hattı Davud'da dükkân, Bâbü'l-Amud Mahallesi'nde 12 bağımsız dükkân, Bâbu'l-amud Batı kolunda 6 dükkân, Haddâdîn Mahallesi'nde Dâvûdî

Kahvesi olarak bilinen kahve dükkânı, kahve yolunda bir kat ev vakfedilmiştir. Çalışma kapsamına giren dönemde Kudüs Nakîbü'l-eşrâflarınca kurulan vakıflar da sayıca fazladır. Örneğin, Kudüs Nakîbü'l-eşrâf kâimmakâmı ve Şeyhü'l-Haremi olarak Abdullatif Efendi bin Abdullah Efendi el-Hüseynî tarafından üç vakıf kurulmuştur (KŞS. 249: 63-64; Dosya 2/21: 1194/13; KŞS 281: 12-14). Her üç vakfiye de Nakîbü'l-eşrâf olarak atandıktan sonra tanzim edilmiştir. 1174/1761 tarihli ilk vakfiyesinde Şeyh el-Bistami Zaviyesi yakınında Bâbü Hutta'da bir ev vakfetmiştir (KŞS 243: 122). İkinci vakıf ise, 1180/ 1766 tarihinde kurulmuş olup vakfın akarları Sitt Yokuşunda haremlik ve selamlık bölümlerinden, meskenlerden oluşan katlı ev ve Muhammed Ağa Murad'ın varisinden aldığı büyük katlı ev olarak sıralanmıştır (KŞS 249: 63-64). Vâkıf 1210/ 1795 tarihli son vakfiyesinde ise Tûr Karyesi'nde zeytinyağı çıkaran mengene huluvv'ı ile Tûr Karyesi'nde fırın ocağı ve taş ve aletlerini vakfetmiştir (KŞS 177: 177-178). Burada kısaca bahsedilen vakfiyelerden her üçü de aile vakfı niteliğinde olup akarları bakımından oldukça mütevazı olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda, Kudüs'te kurulan hayrî ve zürrî nitelikteki vakıfların akarlarının işletilme usulleri bu çalışmanın konusunu teşkil etmiştir. Bunun için öncelikle bahse konu vakıfların akar-hayrât durumları tespit edilecektir. Sonrasında vakıf akarlarının işletilme usulleri Kudüs özelinde ele alınacaktır. Tarihsel süreçte vakıf mülklerin işletilme usullerinin vakıf kurumunun gelişimine etkileri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. XVIII. YÜZYILDA KUDÜS'TE YENİ KURULAN VAKIFLARIN AKAR-HAYRÂT DURUMLARI

Kudüs'ün mahallelerine dağılmış durumda olan vakıf hayrât kurumları vakfiyelerde geçmekte ve bunların giderleri vakıflar tarafından karşılanmaktadır. Öte yandan bu vakıf hayrât kurumlarına tahsis edilmiş akarlar da yine Müslüman, Hıristiyan ya da Yahudi mahallerine dağılmış durumdadır (Memiş, 2016, s. 131). Vâkıflar ev ve dükkân başta olmak üzere her mahalleden akar vakfetmişlerdir. Vakfın bu önemli iki kavramına daha yakından bakmak uygun olacaktır.

Hayrât

Vakfın iki ana unsurundan biri olan hayrât, vakıf ahkâmının anlatıldığı kitaplarda, "ayniyle intifa'" olarak tanımlanmıştır (Ömer Hilmi Efendi, 1977, s. 52). Ayniyle intifa', toplumun doğrudan doğruya yararlandığı, müessesât-ı hayriye, yani vakıf câmi, mektep, kütüphane, medrese, hastane, dârü'l-aceze gibi gayri menküllere denilir (Öztürk, 1983, s. 83).

Temelde bir mal varlığının vakfedilebilmesi için bu malın vakıf olma özelliklerini taşıması ve bir hayra tahsis edilmesi zarûreti vardır. Aksi takdirde vakfın tescilli mümkün değildir (Ömer Hilmi Efendi, 1977, s. 20-26). Toplumun doğrudan kendilerinden istifâde ettiği müesseseler vakfiyelerde oldukça iyi tanımlanmış olup iki şekilde anlatılmaktadır. Bunlardan birincisi vâkıf hayrât müessesesini kendisi inşa ettirmişse nerede, hangi tarihte ve nasıl yaptırdığına

dâir detaylı bilgiler vermektedir. İkincisinde ise, vâkıf mevcut bir hayrât müessesesi için vakıf kuruyorsa, hayrâtın nerede kim tarafından yaptırıldığı ve o günkü durumu belirtilmektedir (Yediyıldız, 2003, s. 91-92).

18. yüzyılda Kudüs'te kurulan 300 vakıftan 18'i hayrî, 282'si aile vakfı kategorisindedir. Bu vakıflardan yalnızca dört tanesinin kendine bağlı bir hayrâtı bulunmakta olup bunlardan ilki Muhammed Sun'ullah Efendi bin Halil Efendi el-Hâlidî tarafından yaptırılmıştır.⁸ İkincisi, Tenkiziyye Medresesi yakınında bulunan bir sebil olup, Kâsım Bey bin Receb et-Tercemân tarafından H. 1131/ M. 1718 tarihinde yaptırılmıştır.⁹ Sebil el-Kubbe el-Nahaviyye olarak da bilinen Sebil el-Hüseynî de bu yüzyılda yaptırılmıştır (KŞS 220: 145-46). Sebil üzerinde yer alan kitâbede H. 1137/ M. 1724-25 tarihlerinde Hasan bin ed-Dani el-Hüseynî tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.¹⁰ Aynı dönemde sicillerde yer alan kayıtlar incelendiğinde Kâdî-i Kudüs olarak Hasan el-Hüseynî adına iki kayıt tespit edilmiştir. Kayıtlardan ilkinde Safer 1137/ Ekim 1724 tarihinde vâkıfın resmen Kudüs Kadısı olarak göreve başladığı belirtilmektedir (KŞS 220: 1). İkinci kayıta ise, Zilhicce 1137/ M. 1725 tarihli bir vakfiye kaydı yer almakta ve bu vakfiye ile Harem-i Şerif'in batısında Fahriyye Medresesi civarında bulunan 9 kenîfin yenilenmesi ve abdest alınması için bir havuz yaptırılması şart kılınmıştır. Bunların Mescid-i Aksâ ile Câmi-i Mâlikiyye çalışanları ile Harem-i Şerif'te bulunan öğrencilerin yararlanması için yaptırılması şart kılınmıştır. Vakfiyede vâkıfın ismi es-Seyyid Hasan Efendi Danizâde el-Hüseynî olarak geçmekte ve vâkıfın Hz. Peygamber'in soyundan geldiğine işaret eden *el-şecere el-tahire el-zekiyye* gibi ön adlarla tanıtılmaktadır (KŞS 220: 145-6). Son olarak da, Şeyh Budayr Sebili¹¹ olarak da bilinen Mustafa Ağa Sebili H. 1153/ M. 1740-1 tarihinde Kudüs Sancağı valisi Mustafa Ağa tarafından inşa edilmiştir (KŞS, 230: 210). Vakfiyede Kâimmakâm-ı el-Kuds el-Şerif el-Hac Mustafa Ağa'nın¹² Harem-i Şerif'te Nâzır Kapısı yanında bina eylediği sebil için 40 zangirli (altın lira) vakfettiği kaydedilmiştir. Vakfın mütevellisine yıllık 4 altın zangirli verilmesini şart kılınmıştır. Vakfın tevliyetini de hayatta iken İsa el-Kürdî bin Muhammed'e, vefatından sonra oğluna ve oğlunun oğluna ekber ve erşed (en büyük ve en olgun) olanına şart kılınmıştır. İsa el-Kürdî'nin evlattan nesli kesildiğinde ise vakfın tevliyetini Mescid-i Aksâ Vakfı'nın mütevellisine şart kılınmıştır. Vâkıf ayrıca sebile su taşıyan sakaya Haseki Sultan'ın imâret-i 'Âmiresi'nden günlük 14 somun ekmek verilmesini, sakanın sebili haftalık temizlemesini ve eğer görevini yerine getirmez ise görevin başka bir kişiye verilmesini şart kılınmıştır. Mütevellinin nezâretini de Kudüs Kadısına şart kılınmıştır (KŞS, 230: 210).¹³

18. yüzyılda Kudüs'te kurulan vakıflardan bazıları da kendinden önce kurulmuş bir hayrâta gelir sağlamaktaydı.¹⁴ Daha önce kurulup, giderlerini karşılayamayan vakıfları desteklemek için yeni vakıflar tesis edilmiştir.¹⁵ Kudüs'ün mahallelerine dağılmış durumda olan hayrât kurumları vakfiyelerde geçenlerden ibaret değildir. Gerek hurûfât gerekse esas defterleri kayıtları ile 1703-1831 yılları arasında câmi, mescid ve namazgâh gibi ibadet kurumları ile mektep ve medrese

gibi eğitim kurumlarında toplanmış olan yapıların da aktif ve fonksiyonel bir şekilde hizmet sundukları tespit edilmiştir.

Akar

Hayrât kurumu ve kuruluşların, fiziksel olarak varlığını sürdürmesi, düzenli bir şekilde işlemesi ve topluma aksatmadan hizmet sunması için sürekli gelirlere ihtiyaçları vardır. İşte hayır kurumlarının masraflarını karşılamak ve vakıf şartlarının yerine getirilmesini sağlamak amacıyla vakfedilen menkul ya da gayrimenkul gelir kaynaklarına “akar” adı verilir. Bu mallar çeşitli yollarla işletilir ve elde edilen gelirler hayır kurumlarına tahsis edilir veya doğrudan doğruya fakirlere dağıtılır.¹⁶ Akarı, işletilerek elde edilen ücret ve geliri bir hayır cihetine sarf edilmek üzere vakfedilen menkul veya gayrimenkuller diye tarif etmek mümkündür (Pakalın, 1993, s. 32). Diğer bir deyişle akar, hayrât kurumlarına, kuruluş amaçları doğrultusunda hizmet yapabilmesi için gelir sağlar (Öztürk, 1993, s. 83). Vakfiyelerde, hayrât türü yapılarla ilgili olduğu kadar bunların gelir kaynakları hakkında da zengin, açıklayıcı bilgiler yer alır. Bu bilgilerde akarın türü, mahalli, vasıfları, sayısı (miktarı) ve gelir elde etme yöntemi açıklanır. Vakıf çalışmalarında gelir kaynaklarını tespit etmek vakfın ve kurulduğu bölgenin ekonomik yapısını çözümlenmede başlıca etkindir. Bunun yanında kurulan vakfın büyüklüğü, finansmanının azlığı veya çokluğu hakkında çıkarımda bulunmaya imkân tanır. Vakıfların sahip olduğu gelir kaynaklarının türü, miktarı ve getirisi; vakıf kurucusunun sosyal ve ekonomik durumu ile vakfın büyüklüğüne bağlıdır. Ayrıca bu tespitler, vakıf kurucularının ekonomik statüsünü belirlemede bir araç olarak kullanılabilir. Bundan yola çıkarak bu bölümde incelenen dönemde Kudüs'te kurulan vakıfların gelir kaynaklarının neler olduğu, bunların şehirdeki coğrafi dağılımları ve birbirlerine göre sayısal oranları belirlenmeye çalışılacaktır.

Sayısal verilere geçmeden önce incelenen dönemde Kudüs'te kurulan vakıf akarlarına ilişkin bazı tespitleri burada zikretmek yerinde olacaktır. Her şeyden önce, Kudüs'te kent ile kırsal arasında çok daha kalın bir çizgi vardı (Manna', 1992, s. 75). Kudüs sakinleri kent tarlalarını işleyen çiftçiler değildi. Zaten kent çevresindeki fakir kırsal bölgeler, şehrin tarımsal hinterlandını oluşturmaktan uzaktı (Ben-Arieh, 1984, s. 393). Vakıf akarları üzerine yapılan incelemede, kırsal bölgelerde yer alan akarların bütün akarlar olan oranı %9,55'de kalmıştır. Merkezdeki akarların oranı ise, % 90,45 olmuştur. Bu oranlar da vakıf akarlarının şehrin merkezinde toplandığına işaret etmektedir (Memiş, 2016, s.127-151; Tablo 7). İkinci olarak incelenen dönemde Kudüs'te kurulan vakıflardaki hisseli mülkiyet oldukça ciddi bir orana sahiptir. Örneğin, el-Alemi, Osmanlı Dönemi'nde 6 aile tarafından kurulan vakıflardan ekili alan sayısı (103), şehirdeki evler (215) ve dükkânlardan (224); ekili alanların %66'sı, evlerin %71'i ve dükkânların da %85'inin hisseli mülkiyetler olduğunu tespit etmiştir (El-Alemi, 2000, s. 154). Vakıf süreci de bu hisseli mülkiyetin artmasını sağlamıştır. Çünkü dışarıdan gelenler için vakıf hisselerini satın alarak mülkiyetin tamamını satın alma ümidi teknik olarak mümkün olamamaktadır. Erken dönem İslam fıkhi imamları hisseli mülkiyet konusunda ittifak halinde değildiler. Örneğin, Hanefi

İmam Ebu'l-Hasan eş-Şeybânî, ki düşünceleri Osmanlılarca çok daha fazla benimsenmiştir, bu şekilde kurulan vakıflar lehine görüş bildirmemiştir.¹⁷ Fakat Osmanlı Kudüs'ünde bulunan Hanefî kadılar bu süreçte kabul etmişler ve bu şekilde kurulan vakıfların sahih olduğuna hükmetmişlerdir. Çalışma kapsamına giren dönemi kapsayan vakfiyeler esas alınarak oluşturulan Tablo 1'deki veriler de Alemi'nin tespitlerini destekler niteliktedir. Şöyle ki, hisseli vakfedilen akarların, bütün akarlara oranı %50,47 olmuştur. Bu oran da, incelenen dönemde hisseli mülkiyetin yaygınlığını göstermesi bakımından anlamlıdır.

Tablo 1'de Kudüs'te kurulan vakıfların gelir kaynakları toplu olarak gösterilmiştir. Ancak bunların vakıflara sağladıkları gelirler veya menfaatler rakama dökülememiştir. Bunun sebepleri şunlardır; öncelikle vakıfların tamamı aynı zamanda gelir getirmeye başlamış değildir. İkincisi vakıfların çoğunun ailevî amaçlı kurulması sebebiyle akarların vâkıfın ailesinin tasarrufunda olması, gelir getirmemesi veya mütevellilerince düzenli olarak muhasebelerinin tutulmamasıdır. Üçüncüsü ise vakfedilen musakkafât türü akarların zamanla harâb olması, bunlardan pek çoğunun tâmir edilememesi veya yeniden yapılamamasıdır. Bununla birlikte bu bölümde, gayr-i menkûl veya menkûl gelir kaynakları ayrı ayrı ele alınıp tasvir edilirken gelir potansiyellerinden de bahsedilecektir. Nihâî olarak, icâre veya işletme yoluyla gelir getiren vakıfların işletim usullerine ilişkin bilgi verilerek, vakıfların Kudüs ekonomisindeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tablo 1: Kudüs Kentinde Kurulan Vakıfların Akarlarının Toplu Bilançosu (1703-1831)

Mülk Tipleri Merkez	Mülk Tipleri			Sayı	Tür Top.	Tür Oran %	Gnl. Top.	Gnl. Oran %
	Gayr-i Menkuller	Meskenler	Dâr (Ev)	225	496	64,93	691	90,45
Hisseli ev			250					
Beyt (Oda)			3					
Hisseli Beyt			3					
Oda			5					
Tabaka			3					
Hisseli Tabaka			1					
Eyvan			2					
Hisseli sarnıç			1					
Ahır			1					
Kiler			1					
Hisseli Kahve Kileri			1					
Ticari Yapılar		Dükkân	53	112	14,66			
		Hisseli dükkân	37					
		Kahvehâne	1					
		Dokuma dükkânı	1					
		Mağaza	7					

		Sanayi İşletmeleri	Mahmas (Öğütücü)	2	29	3,80	73	9,55
			Ma'sara (Mengene)	1				
			Fırın	4				
			Hisseli Fırın	6				
			Değirmen	1				
			Değirmen hissesi	2				
			Fahûre (Çömlekçi)	1				
			İmalathane	4				
			İmalathane hissesi	8				
		Zirai Alan ve İşletmeler	Bağ	2	48	6,28		
			Bahçe	16				
			Bahçe hissesi	21				
			Şadırvanlı Bahçe	1				
			Arâzi Hissesi	7				
Mezra'a	1							
Menkuller	Hayvan Türleri	Arı kovanları	1	1	0,13			
	Nukud	Nukud	5	5	0,65			
Merkez Köy ve Mezra'alar	Gayr-i Menkuller	Meskenler	Ev	4	8	1,04	73	9,55
			Saray	2				
			Tabaka	2				
		Zirai Alan ve İşletmeler	Arazi	4	65	8,51		
			Arazi Hissesi	7				
			Arz Hissesi	1				
			Bağ	3				
			Bahçe	3				
			Bahçe Hissesi	1				
			Bostan	1				
			Mezra'a	14				
			Mezra'a Hissesi	28				
			Zeytinlik	1				
			Zeytinlik Hissesi	1				
Su Deposu	1							
Genel Toplam			764	764	100			

Tablo 1'de görüldüğü gibi 764 kalem akarın % 99'unu gayr-i menkûller, % 1'ini de menkûller oluşturmaktadır. Gayr-i menkûllerin % 64,93'ünü şehir merkezindeki, % 1,04'ünü merkeze bağlı köy ve mezra'alarındaki meskenler, % 6,28'ini şehir merkezindeki, %8,51'ini merkez köy ve mezra'alarındaki tarım işletmeleri, % 14,66'sını ticarî binalar, % 3,80'ini de sanayi işletmeleri, menkûllerin %

0,13'ünü arı kovanları, % 0,65'ini de paralar oluşturmaktadır. 7 vakfa ait vakfedilen mülklere ilişkin bir rakam belirtilmemesi nedeniyle akarlarının tespiti mümkün olamamıştır. Bu durum da dikkate alındığında, sayının artacağı tahmin edilmektedir.

Tablo 1'de yer alan veriler değerlendirildiğinde, incelenen dönemde Kudüs'te kurulan vakıfların gelirini ve idâmesini finanse eden kaynakların arasında menkul ve gayrimenkul hemen hemen her çeşit yatırım aracının olduğu görülmüştür. İkinci olarak, öncelikle hisseli evlerin sayısının tam mülkiyetli evlerden fazla oluşu Osmanlı Kudüs'ünde mülkiyet hakkının parçalanmışlığının önemli bir seviyede olduğunu göstermektedir. Üçüncü olarak, Kudüs'te ev sahibi olma oranının da yüksek olduğu görülür. Vâkıflar, gerek hayır kurumlarına gelir temin etmek, gerek aile ve yakınlarına yardım sağlamak amacıyla evlerini vakfetmişlerdir. Öte yandan, bir ev vakfı kurmanın kolay olması, bu tür vakıfların sayısını artırmış olmalıdır. Evlerin bazısının kiraya verildiği göz önünde tutulursa ev vakıflarının şehirdeki iskân sorununun çözümüne katkı sağladığı da söylenebilir. Bu durum kentin bir açıdan ilgili dönem ve bölgedeki vakıf ekonomisinin ana tablosunu çizmiştir.

Öte yandan, Kudüs'te vakfa konu gayrimenkuller arasında en yüksek vakfedilme oranına sahip akar türü evlerdir. Bunlar sahip oldukları özellikler ve icrâ ettikleri fonksiyonlara bağlı olarak vakfiyelerde Arapça “*dâr/dûr*” şeklinde kullanılan ev; beyt, oda, kat, tabaka ve saray kelimeleri ile ifade edilmiştir. Bunlardan “*dâr*” kelimesi sıklıkla kullanılmıştır. Genellikle iki katlı olarak inşa edilen evlerde alt kat ve üst kat beytleri (odaları), *eyvan*, *kâ'a* (ziyaretçileri kabul edildiği alan, sofa gibi), *sahha* veya *sahha semâvî* adı verilen avlu veya üstü açık avlu, mutfak, *dehliz*, *sahrîcü'l-âbar* olarak ifade edilen yağmur ve kar sularını toplamak için bulunan su sarnıcı, *hammam* (banyo), *tâka* (pencere), *bâyke* (hububat ve zeytinyağı saklamak için kiler), *edebhâne* (bazı kayıtlarda *mürtefak* olarak geçmekte) ve bazı vakfiyelerde de *ıstabl* (ahır) gibi bölümler de bulunurdu. Kar ve yağmur sularının toplanması için kullanılan su sarnıcı hemen hemen bütün evlerde mevcuttu. (Memiş, 2016, s. 133-136)

2. VAKIF GELİR KAYNAKLARININ İŞLETİLME USULLERİ

Vakıf kurumlarının mülklerini belli şartlar altında kiraya vermelerine izin veriliyordu. Bu durum özellikle ekonomik zorluk dönemlerinde, vakıf için gelir sağlamaya yönelik kökleşmiş bir uygulamaydı. Vakıf mütevellileri kent ve köylerde evler, dükkânlar ve atölyeler veya kırsal bölgelerde çiftlikleri kiraya veriyorlardı. Kira geliri, özellikle de vakıf bir aşevi ve medrese içeriyor ve hatta vakfın günlük idaresinde kullanılıyordu (Ze'evi, 2000, s. 143).

Vâkıflar tarafından vakfiyelerde şart koşulan icâr şekillerini, temelde kira sistemi olarak belirtmek mümkündür. Kira uygulamaları; icâre-i vâhîde, mukâta'a veya icâre-i tavîle (icâreteyn) şeklinde üç farklı isimle tanımlanmıştır. Ayrıca önemli bir kısım vakfiyede ise, *ecr-i misliyle* ve *en güzel şekilde icâr oluna* şeklinde

şart edilmiştir (Demirel, 2000, s. 104). *İcâre-i vâhîde* yani *icâre-i sahîha* olarak da ifade edilen senelik icar/yıllık kiralama usulüne *icâre-i ma'rûfe* yani mâlum ve meşhur kira da deniliyordu (Ömer Hilmi Efendi, 1977, s. 11; Berki, 1966, s. 25).¹⁸ Bu usul gerek arazi, gerekse müsakkafât cinsi vakıf akarlarının kiralınmasında yaygın olarak uygulanmakta idi (Yedi yıldız, 1984, s. 5). Kudüs'te vakıf mülklerin değerlendirilmesinde uygulanan yöntemlerden senelik icar ya da icâre-i tavîle yani uzun süreli kiralamalar daha çok tercih edilmekte idi. Bunda çalışma döneminde kurulan vakıfların çoğunlukla mesken vakfetmelerinin de etkisi olmalıdır. Bu uygulamada vakfın var olan borcunu kapatmak ya da tamir ve bakım ücretlerinin karşılanması gibi sebeplerle önden ödenen toplu bir peşinat ve uzun dönemli bir kira bedeli, genellikle 90 yıl süren ve düşük bir kira bedelini kapsamakta, teorik olarak *ecr-i misl* olarak değerlendirilmekte idi. Kira bedeli değişken olarak düşünülse de, aslında tüm bu süreç boyunca belirlenen bir miktar üzerinden ödenmekteydi. Çalışma alanına giren dönemde vâkıflar akarlarının en fazla bir ila üç yıla kadar kiraya verilmesini şart kılmışlardır.¹⁹ Mukâta'a (*hıkr*), sıklıkla zemin kirası olarak tercüme edilir, arazinin kalıcı kira bedelidir. Kiracının bu arazi üzerindeki binaları ve ağaçları koruması ve devamlılıklarını sağlaması bekleniyordu. Görünüşte uygulama vakfın tamirlerinin kiracı eli ile yapıldığı ve vakıf tarafından kiracıya verilecek bir borç olarak zararsız bir devir gibidir. Ancak bu tür çok sayıda uygulamada, bu tarz ödemelerin miktarı vakıf mülkü üzerinde kiracının borçlu olduğu uygulanabilir bir borç haline gelmiştir. Bu uygulama Kudüs özelinde sicillerde, *huluvv-i şer'î el-marsad-ı 'alâ* (onarılan mülk) olarak kiralamalar şeklinde kaydedilmiştir. Bu kiralamalar teoride vakıf tarafından yeniden satın alınabilse de uygulamada devredilebilir hale gelmiştir. Huluvv-i şer'î ile kiralanan mülkler, diğer mülklerde olduğu gibi miras bırakılabilir, aktarılabilir ve pek çok örnekte de görüldüğü üzere bir başka vakfın yararına vakfedilebilirdi (Baer, 1986, s. 109-123). En sonunda da vakıf mülkü uzun süreli kiralayacak ya da tamir ve termimi üstlenecek bir kiracı bulunmadığında, vakfın mütevellisi vakfın akarını bir başka gayrimenkulle değiştirmek üzere kadiya başvururdu. Bu tür değişiklikler (*istibdâl-i bi'l-darâhim ve'l-danânîr*) muhtemelen bir başka gayrimenkule yatırım yapmak için uygulanırdı.

Çalışmanın bu bölümünde öncelikle çalışma konusu içerisine giren dönemde vakıf akarlarının işletilme usulleri incelenecektir. Akabinde vakıf akarlarının kiralınmasında *huluvv-i şer'î* usulü tanımlanarak, uygulamalara ilişkin bazı örneklere yer verilecektir. Diğer bazı vakıflarda vakfiye şartı uyarınca uygulanan *istibdâl* örnekleri ile diğer toprak işletim usullerinden *hıkr*'den bahsedilecektir.

2.1. İcâre-i Vâhîde ve İcâre-i Tavîle (İcâreteyn)

Osmanlı fethinden itibaren Kudüs'te arazilerin, ev ve dükkânların kiralınmasında Hanefî hukuku esas alınmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere, çalışma dönemi içerisine giren süreçte vâkıflar akarlarının bir ila üç yıl süre ile kiraya verilmesini şart kılmışlardır. *İcâre verile* şeklindeki şartların belki de tamamına yakınının *senelik icâr* şeklinde uygulandığı düşünülebilir. Konuya ilişkin hükümlerde çok sayıda

kayıt bulunmaktadır. Örneğin; Kudüs-i Şerîf'teki Haseki Sultân Evkâfı'ndan Trablusşâm'da Yehûd mahallesinde debbağ yakınında bulunan Hânü'l-üsâri olarak bilinen hanın kirasını yıllık olarak ödeyen Hadice ve Âişe isimli hatunlar mutasarrıf idiler (BOA, ADVNS.ŞM (1): 7/1). Bir diğer örnekte, yıllık olarak kiralanan ve Şeyh Abdullah'ın cediti olan Mehmed Paşa Vakfı'nın gelirlerinden olan değirmeni Vakf-ı Zekeriyâ'nın kiracısı Mehmed ibnü'l-Harûn'un birkaç senedir zapt ettiği, iki yıllık kira bedeli talep edildiğinde ise ödemediği bildirilmiştir (BOA, ADVNS.ŞM (4): 178/2). Yine Seyyid Ahmed, Seyyid Dâvud, Seyyid Halil ve Seyyid İbrâhim'in dedeleri el-Hâc Ali, Kudüs-i Şerîf'teki vakfettiği bir bâb mülk menziline mutasarrıf olması ve yıllık belli miktar icâre karşılığında orayı kiraya verdikleri el-Hâc Mehmed'in icâreyi ödemeyip zimmetine geçirdiği bildirilmiştir (BOA, ADVNS.ŞM (7): 91/2). Halilürrahman ve Kubbetü's-Sahrâ Evkâflarının belli mahallerde musaffakâtı olan hanlar, hamamlar ve dükkânların icâre-i vahideli olduğu, vakıf tarafından her yıl kiracıların ellerine temessük verilmesinin de *kâide-i mer'iyye* (kabul gören uygulama) olduğu belirtilmekte idi. Başka bazı örneklerde ise, Kudüs-i Şerif kadınlarının birkaç seneden beri hatt-ı hümayun ve emr-i 'âlî'ye aykırı olarak vakıf musakkafâtını kendi taraflarından diledikleri kişilere kiraya verdikleri ve vakfı zarara uğrattıkları gerekçeleri ile vakfın mütevellisi tarafından payitahta şikâyet edilebilmekte idi (VGMA, 814: 279).

Her ne kadar kırsal yerlerde vakıf arazisinin kiralınmasının üç seneden fazla olması temenni edilmiyorsa da, pratikte köyde ya da mezraada olan araziyi, aynı şahıslar nesiller boyunca verilmesi gereken kirayı vermek suretiyle işlemişlerdir. Örneğin, Feyzullah el-'Alemî hem evlâd-ı vâkıfı olduğu hem de babası *Mustafa Efendi el-'Alemî Vakfı*'ndan Nasâra Mahallesi'nde bulunan sebze bahçesi ve odayı 60 yıllığına; *Davud bin Ahmed Gudayye* mütevellisi olduğu babasının vakfı Kerimiyye bin Fahreddin Gudayye'den Bâbü'l-'Amud Mahallesi'nde bulunan evi 12 yıllığına kiralamışlardır (el-Madani, 2011, s. 118).

Diğer bazı vakıflarda ise kiralama süresi 90, 60, 30 ve bazılarında da 15 yıl olmuştur (el-Madani, 2011, s. 118-119). Ayrıca şehir merkezinde arazi ya da zeminlerin mukâta'aya ya da icâreteyne dönüşmesi söz konusudur. Uzun süreli kiralamalara

ilişkin sicillerde de çokça kayıt mevcuttur.²⁰ Örnek verilecek olursa, el-Madani'de aktarıldığı şekliyle, *Bîmâristân-ı Salâhiyye Vakfı*'ndan Han el-Zeyt Çarşısı'nda bulunan harap bir ızgara Zeytindağı'nda bulunan Es'âdiyye Zâviyesi mütevellileri Feyzullah ve Abdurrahman ve Cevdetullah el-'Alemî tarafından uzun süreli kiralınmıştır (el-Madani, 2011, s. 117). Bir diğer örnekte ise eş-Şeyh Ahmed el-Hakkârî Vakfı mütevellileri ve Kudüs'ün önde gelen ailelerinden eş-Şeyh Muhammed el-'Affî'nin evlatları olan Ebû'l-Hudâ ve Salih tarafından Paşa Bağrı uzun süreli kiralınmıştır (el-Madani, 2011, s. 117). Son olarak da, Salâhiyye Medresesi Vakfı'nın mütevellisi ve nâzırı olan Abdurrezzak el-Lutfî tarafından medreseye ait buğday depolama yeri olarak kullanılmak üzere aynı medreseden 30 yıllığına kiralınmıştır (el-Madani, 2011, s. 118).

Bunların dışında bağ, bağçe, tarla, bostan ve arsa gibi arazilerde yaygın olan icâre-i vâhıde olmakla birlikte bazı vakıflarda icâreteyn usulü söz konusudur. Örneğin, icâreteyn usulü ile kiralanın bazı bağ, bahçe ve arsaların kiralarının ödenmediği ve ödemelerin talep edildiğine dair hükümler mevcuttur. Bunlardan ilkinde, Sahratullah Vakfı'na geliri tahsis edilmiş üç adet bahçeyi icâreteyn usulü ile kiralayan Andriya veled-i Abraham isimli zimmînin çocuksuz ölmesi üzerine Kudüs-i Şerîf'te yaşayan bir kişi bu bahçeleri zapt etmiştir. Söz konusu akarların beş yıllık kira bedeli olan 585 kuruşu zimmetine geçiren bu kişiyi, vakfın mütevellisi Süleymân Halife vakfın akarlarını geri vermesi talebi ile Dîvân-ı Hümayun'a şikâyet etmiştir (BOA, ADVNS.ŞM (4): 163/1). İkincisinde, Sâdât-ı Magâribe Ebû Medyen el-Çavs Evkâfı'na geliri tahsis edilmiş ve 'Ayn-i Karîm köyündeki bağ, bahçe ve arsalar icâreteyn ile mutasarrıf olan zimmîler, ödemeleri gereken yıllık yetmiş beş kuruş icâreyi ödemişlerdir. Vakfın mütevellisi de bu durumu payitahta bildirmiştir (BOA, ADVNS.ŞM (4): 163/2).

Genelde, şehir için vakıf zeminleri üzerine binalar yapılmak suretiyle, uzun süreli kiralama ile şehrin iskân ve imarı yenilenmektedir. Örneğin, Kudüs-i Şerîf'te Has Mi'mâr-ı Esbâk İbrahim [en-Nemrî] vakfına ait arsa üzerine bir bâb oda inşâ eden eş-Şeyh Mûsâ ibn-i Abdülvahhâb öldükten sonra odanın, oğulları Seyyid İbrâhim veled-i es-Seyyid Abdullah'a intikal etmesi gerekirken ismi bilinen bazı kişilerce müdahale edildiğini bildirmiştir (BOA, ADVNS.ŞM (7): 100/1).

Kudüs şehri vakıf kaynaklarının içerisinde fazla bir yer tutmamakla beraber Kudüs'te yeni kurulan para vakıflarının gelirlerinin de düşük olduğu görülür (Memiş, 2016, s. 149-151). Vakfiyelerde para vakıflarının işletilme şekli hususunda genellikle 10'u 11 veya 10'u 11.5 üzere (%10-15) veya *ecr-i misliyle istirbah* olunması şart koşulmuştur.²¹

2.2. Huluvv-ı Şer'î

Kelime anlamı itibariyle boş olmak anlamına gelen *huluvv*, hukuki terim olarak, çok değişik anlamları haizdir. Bunların içinde en kapsamlısı, bir akarın rakabesi üzerinde, o akar lehine verilen (tamir veya başka bir maksâtle) belli bir meblağ para karşılığında malik olunan mücerret menfaat (*intifa'*) hakkıdır. Bu belli meblağ, söz konusu akarın tamiri amacıyla verilebileceği gibi başka bir amaçla da verilebilir. Uygulama olarak ise, Mısır'da hüküm süren Çerkez Sultanlarından Kansu Gavri 850-922/ 1446-1516 "*cemlun*" denilen vakıf dükkânlarında bu *huluvv* usulünü uygulamıştır. Uygulamada, Kansu Gavri inşa ettiği dükkânların kiracılık hakkını belli bir meblağ karşılığında tüccarlara devretmiş, her dükkân için ayrı bir meblağ takdir etmiştir. Bu takdir edilen meblağı verenler, o dükkânın *huluvv* (devamlı kiracılık) hakkına sahip olmuşlardır (Akgündüz, 1988, s. 506- 515).

Kudüs Şer'îye Sicillerine dayandırdığı çalışmasında el-Madani 1700-1800 tarih aralığında Kudüs'te 25 zürri vakıfta *huluvv* usulü ile kiralama yapıldığını tespit etmişken, bu sayı hayrî vakıflarda 17 olarak kaydedilmiştir.²² Zürri vakıflardan 'Aselî, Dakak, Câ'ûnî, 'Aşâ, Deccânî gibi ailelere ait vakıflar da *huluvv* usulü ile kiralama yapmışlardır. Sosyal amaçlarla *huluvv* usulü ile kiralama

Câ'ûnî, Muvakkıt, Müftü ve 'Asker ailesi üyelerince yapılmıştır (El-Madani, 2011, s. 120-121).

Baer ise, 1805-1814 yılları arasında Kudüs sicillerinden 63 belgede *huluvv*, *hıkr*, *icâre-i tavîle*, ve *istibdal* muameleleri ile ilgili kayıtlar olduğunu tespit etmiştir. 1228/1813 tarihli bir belgede Kudüs'te Han el-Zeyt'te bulunan bir sabun kârhanesinin harab bir duruma düştüğü, icâre-i tavîle usulü ile yıllık 24 zolotaya kiraya verildiği kaydedilmiştir. Kiracı tarafından yapılacak olan vakıf mülkün tamir ve bakımında, masraflarının da *huluvv* usulü ile yapılmasına izin verileceği bildirilmiştir. Uygulamada kiracı kârhaneyi, bir han, kahvehane, fırın ve dükkânlar yaptırmak suretiyle kullanışlı bir hale getirmişti. Vefatından sonra bu *huluvv*'ı devralan mirasçılar, kârhanenin *huluvv* hakkını uzun süreli kira bedelinin yarısını ödemek kaydıyla bir başka kişiye satmışlardır. *Huluvv*'ı satın alan yeni kiracılar kârhaneyi yeniden bir sabun kârhanesine dönüştürmek için Kadı'ya başvurmuştu. Bu *huluvv*'ın sahibi olan iki kişiye kadı tarafından izin verilmişti. Sabun kârhanesi tamir ve bakım işlemleri tamamlandığında masraflar ve işçilik ücreti olarak toplam 23.755 kuruş bedeli belirlendi. Bu miktar önceki *huluvv* bedeli olan 8000 kuruşa ilave edilince de bu mülkün toplam *huluvv* bedeli 31.755 kuruşa ulaşmıştı (Baer, 1986, s. 115). Bu örnek 19. Yüzyılın ilk yıllarında Kudüs'te *huluvv* uygulamasının ulaştığı boyutu göstermesi bakımından önemlidir.

Kudüs şer'îye sicillerinden başkaca çok sayıda vakıf akarın *huluvv-ı şer'î* usulü üzere kiraya verildiği tespit edilmiştir. H. 1226/ M. 1811 tarihli bir belgede Halidîzâde es-Seyyid Muhammed Hüseyin Efendi'nin, dedesi Şeyh Mahmud el-Halidî Vakfı'nın mütevellisi ve vekili sıfatları ile mahkemeye başvurduğu kaydediliyor (KŞS 297: 159-160). Daha önce *huluvv-ı şer'î* akdi bulunan vakfa ait 2 kat ve 2 odadan oluşan evin *huluvv* akdinin yenilenmesini talep ediyor. Gerekçe olarak vakfın söz konusu evi tamir edecek gâlesinin bulunmadığını bildiriyor. *Huluvv* akdinin yenilenmesini onaylayan kadı, evlerin tamiri için gereken masrafı belirlemek üzere bir komisyon oluşturuyor. Oluşturulan komisyon yapmış olduğu inceleme neticesinde tamir masraflarının bedelini 1700 kuruş olarak belirliyor. Söz konusu evlerin *huluvv* hakkı Seyyid Davud Efendi el-Halidî'ye 1700 kuruştan ayrı olarak tamir öncesi evlerin ecr-i misli üst kat için 4 zolota, büyük ev için 2 zolota ve iki küçük oda için de 2 zolota olmak üzere toplamda 8 zolota olarak belirleniyor. Kiracının yıllık olarak 8 zolotayı vakfa ödemesi karşılığında kadı, evin her türlü tasarruf hakkını Seyyid Davud Efendi el-Halidî'ye veriyor. Muharrem H. 1229/ M. 1814 tarihli bir belge ise, tamir öncesi keşif yapılan ecr-i mislin belirlendiği tarih ile ilgilidir (KŞS, 297: 33-34). Vakıf mütevellisi tamir öncesi belirlenen 6 zolotanın *huluvv* sahibince ödenmediğini belirterek mahkemeye başvuruyor. Bunun üzerine vakfın tamirini yapan Hüseyin, tamir masrafı olarak 1500 kuruş harcadığını, mütevellinin bildirdiği bedelin ise tamir öncesi ecr-i misl olduğunu şahitleri mimarbaşı Abdurrahman en-Nemrî, Halil Ebu Handan, Mustafa Samara ve Hasan el-Balat şehadetleri ile ispatlıyor. Cemaziyelevvel H. 1229/ M. 1814 tarihli bir kayıttaki Seyyide Esmâ binti Şeyh Muhammed Sun'ullah el-Hâlidî'nin Sahratullah Vakfı İmamı Abdulhamid Efendi el-Câ'ûnî'yi kendisine vekil tayin ettiği

kayıtlıdır. Esmâ Hanım vekili eli ile Bâbu'l-'Amûd Mahallesi'nde bulunan Sahratullah Vakfı'ndan olan fırının huluvv (devamlı kiracılık) hakkını 500 zolota karşılığında Mustafa Efendi'ye sattığı kayıtlıdır (KŞS, 297: 111). Kadının onayladığı bu satış kaydında, huluvvı satın alan kişinin aynı zamanda fırını tamir etmesi ve tamirattan önce de Sahratullah Vakfı'na yıllık olarak 12 zolota ödemesi karara bağlanıyor. Bu karardan yaklaşık bir ay sonra taraflar tekrar mahkemeye başvuruyor. Ancak bu sefer Esmâ'nın vekili, Sahratullah Vakfı'ndan olan fırının huluvv hakkını devralan Mustafa Efendi'nin huluvv bedelini ödemediğini bildiriyor. Mahkemede hazır bulunan el-Hac Mustafa ise savunmasında harap halde bulunan fırının tamiri için 200 zolota harcadığını ifade ediyor (KŞS 297: 121-122). Yaklaşık on gün sonra Esmâ Hanım, bu kez vekili Kudüs mimarbaşı aracılığı ile tekrar mahkemeye başvuruyor. Sahratullah-ı Müşerrefe'de hadîs-i şerîf okuyanlara gelirini tahsis ettiği Hatt-ı Davud'da bulunan evini ecr-i misli ile kiraya verilmesi şartı ile vakfettiğini bildiriyor. Zamanla harap olan evin yıkılan yerlerinin tamir edilmesini ve bunun da huluvv-ı şer'î yolu ile yapılmasını talep ediyor (KŞS 297: 129-130). Uygulamada satışın kadı tarafından onaylanmasından önce huluvvun ecr-i mislinin 30 zolota olarak belirlendiği kaydediliyor.

Aynı tarihli başka bir örnekte ise, Sahratullah Vakfı'ndan olan bir başka fırının yürürlükte olan bir huluvv altında bulunduğu belirtiliyor. Vakfın mütevellisi Hasan Ağa mahkemede fırının duvarlarının ve çatısının harap bir halde olduğunu ve tamiri için büyük masraf gerektiğini anlatıyor. Müteveli yıkılan yerlerin tamir edilmesini ve fırının huluvv-ı şer'î ile kiraya verilmesini istiyor. Fırının huluvv hakkının önceki sahibi ibn-i Sahrâ'nın fırına bakmayarak harap olmasına sebep olduğunu ve harap olan fırından gelir elde edemediğini kaydediyor. Fırının huluvv usulü ile yenilenmesini onaylayan kadı, vakfa da tamirden önce her yıl 12 zolota ücret ödemesini karara bağlıyor (KŞS 297: 135-136). Bu da huluvv'un zamanla yenilenebileceğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir.

1703-1831 yılları arasında kurulan vakıfların akarları arasında huluvv dükkân, ev gibi akarların da vakfedildiği görülmüştür. Örneğin, Abdüllatif Efendi *Kâimmakâm-ı Nakîbu'l-Eşrâf* H. 1214/ M. 1799 tarihli vakfiyesinde Efdaliyye Medresesi Vakfı'na komşu yeni bir öğütücüyü huluvv'unu vakfetmiştir (KŞS 281: 12-14). H. 1229/ M. 1813 tarihli Kasım bey et-Tercemân Vakfı'na ait muhasebe kaydında ise, *ücret-i dârü'l-huluvv* olarak yıllık 70 kuruş gelir kaydedilmiştir (KŞS 297: 34).

Sayıları çoğaltılabilecek bu örnekler, çalışma alanına giren 1703-1831 tarihleri arasında Kudüs vakıfları bağlamında huluvv-ı şer'î ile yapılan kiralamaların oldukça fazla olduğuna işaret etmektedir. Huluvv usulü ile kiralama yapan kişilerin aynı anda birden fazla huluvv sahibi olabileceği de görülmüştür. Yukarıda verilen örneklerden, tamir ve bakımlarını gelirleri ile karşılayamayacak durumda olan vakıfların kiralamalarda huluvv usulünü benimsedikleri anlaşılmaktadır. G. Baer'e göre ise, vakıfların parçalanmasına yol açan bu usul ile "kiracıdan kiralama" modeli yaygınlaşmıştır (Baer, 1986, s. 109-123).

2.3. Hikr (Mukâta'alı Vakıflar)

İslâm hukukçularının *hukr*, *haker*, *hukr*, *istihkâr* veya *tahkîr* dedikleri uzun süreli kira akdi mahiyetindeki akdin yapıldığı vakıflara Osmanlı hukukunda ve uygulamasında *mukâta'alı vakıflar* denilmektedir. *Hukr*, kelime olarak bir şeyi sıkı tutmak ve hapsetmek demektir. Hukukî terim olarak ise, inşaat yapmak ve ağaç dikmek yahut bunlardan sadece birini yapabilmek için rakabesi devlete veya vakfa ait bir araziye uzun süre mutasarrıf olmak gayesiyle yapılan bir icâre akdidir. Kudüs'te de bu uygulamalar *hukr* kelimesi ile ifade edilmiştir. Vakıf arsa üzerine inşaat yapmak veya ağaç dikmek isteyen bir şahıs, vakıf arsayı *ecr-i misli* karşılığında kiralara ve *bedel-i hukr* veya *icâre-i zemin* denilen kira bedelini verdikçe, arsa üzerinde kendi mülkü olmak üzere inşaat yapabilir veya ağaç dikedebilir. Bunlar, yapanın veya dikenin mülkü haline gelmektedir. Rakabesi vakfa ait olduğu halde, tasarruf hakkı yani sınırlı aynî hak olan üst hakkı başkasına ait olmaktadır (Akgündüz, 1988, s. 491-501). Bina ve ağaç sahibi bunların orada durması mukâbilinde belirlenen ücreti yıllık olarak ödemekle borçlu olurdu. Vakıf mülk üzerinde bulunan bu bina ve ağaca tabi olarak tasarruf olunmakta, bunların mülkiyet hakkı da sahibinin vefatında varislerine miras kalmakta idi (Berki, 1966, s. 338).

Kudüs şehri dâhilindeki arazi ya da musakkafâtında, uzun süreli kiracılıklarda *mukâta'a* usulü uygulanmıştır. Bir örnekte, Kudüs-i Şerifte *eski Mimarbaşı İbrahim'in Vakfı'na* ait arsa üzerine bir bâb oda inşâ eden eş-Şeyh Mûsâ ibn-i Abdülvahhâb öldükten sonra odanın oğulları Seyyid İbrâhim veled-i es-Seyyid Abdullah'a intikal etmesi gerekirken ismi bilinen bazı kişilerce yapılan müdahale ve itirazlar hükme bağlanmıştır (BOA, ADVNS.AHK.ŞM (7): 100/1). Geç tarihli bir tezkere kaydında ise:

“Gazze ve Remle ve Kudüs-i Şerîf sancaklarında kâin Veled ve Mecdel ve Askân ve Nablus ma'a karye-i Abud ve kurâ ve mezâri' ve musakkafât ve müstekallât maktu'âtının yıllık belirlenen altı yüz yetmiş kuruş malını vakt u zemâniyle taraf-ı vakfa eda ve teslim etmek ve kurâsını i'mar ve re'âyâsını himâye ve musakkafâtından vâki' olan ta'mîrât ve masârifini kendi malından teberru'an li'l-vakf ru'yet itmek şartıyla mukâta'a-i mezbûrenin nisf hissesi bin beş yüz kırk bir kuruş mu'accele ile iki yüz elli bir ve elli dokuz ve atmış târihleriyle Ali ve Abdurrazzak İbney Şeyh Yusufun bâ-berât-ı 'âlî el-yevm üzerlerinde olduğu...”

kaydedilmiştir. Ancak söz konusu kişilerin beratlarını zâyî' etmeleri üzerine beratlarının yenilenmesi talep edilmiş ve söz konusu hükümle karara bağlanmıştır (VGMA, 34/1: 39/15).

H. 1326/ M. 1908 tarihli bir belgede el-Hac Mübârek el-Mağribî'nin Sâdâtü'l-Meğâribe Vakfı mütevellisi Şeyh Ahmed el-Mağribî'yi dava ettiği kayıtlıdır. Söz konusu belgede vakfın mütevellisi vakfın mukataalı arazisini kiralayan davalının kira bedeli 4 zolotayı ödemediğini bildirmiştir. Davalı el-Hac Mübârek el-Mağribî ise yıllık 2 zolotadan 2 yılda toplam 4 zolotayı vakfa ödediğini iddia etmiştir.

Şahitleri de dinledikten sonra kadı, mukataa bedelinin yıllık 4 *zolota* olarak belirlendiğine hükmetmiştir (KŞS 305: 3).

2.4. İstibdâl

İstibdâl, mülk olan bir vakıf malını diğer bir mal ile değiştirmektir. İslâm hukukçularının bazıları vakıf malların asla değiştirilemeyeceğini ileri sürerken, diğer bazıları ise istibdâlin cevazını kabul etmişlerdir (Akgündüz, 1988, s. 377-387). Ebu Yusuf'un istihsan ve kıyas esaslarına göre yaptığı tarifte, yani paranın yeni bir vakıf için kullanılması şartıyla, para ile istibdâli kabul edilirdi. Ancak bunun için gayrimenkullerin satın alınması ve satışın satıcı aleyhine olmaması şartı getirilmiştir. Camiler için istibdâle izin verilmemiştir, çünkü camiler gelir getirmek üzere yapılmamışlardır (Van Leeuwen (2012: 55). Behcetü'l-Fetâvâ'da yer alan bir başvuruda ise vakıf mütevellisinin bir yangında yanmış olan mektebin arsasında yeni bir bina yapılmasına vakfın izin vermediğini bildirmiş ve mektep arsasının *re'yi hâkim* ve *emr-i sultânî* istibdâl olunup olunamayacağı sorulmuştur. Ebu Hanife'ye referansla verilen fetvada ise, bahse konu mektep arsasının başka bir arsa ile değiştirilebileceği bildirilmiştir. (Behcetü'l-Fetâvâ, 1147/1733, s. 214) Öte yandan, Van Leeuwen'de aktarıldığı şekliyle istibdâl meselesi ile ilgilenen kadı İmâdüddin İbrahim et-Tarsûsî, arazilerin harap olduğu ve artık kullanılamaz hale geldiği durumlarda istibdâlin vakfın menfaatine olduğunu kaydetmiştir (Van Leeuwen, 2012, s. 73).

El-Madani'de aktarıldığı şekliyle, 1700-1800 yılları arasında 3'ü hayrî, 14'ü de zürri vakıftan olmak üzere toplamda 17 vakıf akarına istibdâl uygulanmıştır. Hayrî vakıflardan, Zâviye-i Muhammed el-Kırımı, Bîmaristân-ı Salâhiyye ve Tebâne Mahallesi'nde bulunan Câmî-i Ömerî vakıflarının akarları istibdâl usulü ile değiştirilmiştir (El-Madani, 2011, s. 122-123).

Ahkâmlara yansıyan bir istibdâl örneğinde Kudüs kentinde bulunan Halil Efendi ve Hoca Salih ibni Şehâbeddin Kâtib Efendi Vakfı'nın mütevellileri Bâbü'l-'Amûd Mahallesi'nde bulunan vakıf arsa üzerindeki ev ile Şeyhü'l-Bekâ Mahallesi'nde bulunan yine bir evin istibdâline tâlip olduklarını bildirmişlerdir. Kadı ise istibdâlin değerinden fazla ya da eksik olmadan alınan fetvaya uygun şekilde yapılmasını hükme bağlamıştır (BOA, ADVNS.AHK.ŞM (4): 85/3). Bu örnek, vakıf mülklerinin istibdâli sürecinde, usulün İslam fihhına uygunluğu için fetva ve kadı onayının gerekliliğini göstermesi bakımından önemlidir.

3. Kudüs'te Vakıf Mülklerin İşletilmesine İlişkin Değerlendirme

Kudüs kenti ekonomisinde önemli bir yere sahip olan vakıfların akarlarına dair sunulan bu tablo vakıf kurumu konusunda bazı geleneksel düşünceleri yeniden değerlendirmeyi gerekli kılacak hususlar ortaya çıkarmıştır. Bu geleneksel düşünceler genellikle, satışı veya rehin verilmesi yasak olduğu için vakıf mülkünün, malların değerinin belirlendiği ekonomik dolaşımın tamamen dışında kaldığı varsayımına dayanıyordu. Bu bakış açısına göre, vakıf mülkü, artık alım satım süreci ve piyasalardaki dalgalanmanın bir parçası olmaktan çıkıyor,

dolayısıyla Müslüman toplumlarda sosyo-ekonomik gelişmeye engel olan durağan ve kısıtlayıcı bir unsur haline geliyor, hatta kapitalist ekonomik ilişkilerin gelişimini engelliyordu. Vakıf kurumuna dair bu resim, kurumun bazı asli özelliklerini göz ardı edecek şekilde dar ve sınırlıdır (Reilly, 1990, s. 27-45; Van Leeuwen, 1990, s. 19-22).

Vakıflarda zamanla değişen sosyal ve ekonomik şartlara bağlı olarak ve bu şartlara uyum sağlamak amacıyla çeşitli uygulamalara başvurulmuştur. Vakıf kurumunun tarihselleştirilmesi ile aslında kurumun ekonomik şartların dışında kalmadığı görülmüştür. Böylece, vakıf mülkü, alım satımı şer'î uygulamalar çerçevesinde mümkün olabilmekte ve piyasalardaki dalgalanmanın da bir parçası haline gelmekte idi. Dolayısıyla vakıflar, Müslüman toplumlarda sosyo-ekonomik gelişmeye engel olan durağan ve kısıtlayıcı bir unsur olmaktan uzak, hatta iktisadi varlıklar olma rolünü aşan dinamik işlevleri mevcuttu.

Kudüs Şer'iye sicilinden ve Şam Ahkâm Defterlerinden alınan örnekler ticari değişime konu olan vakıf mallarının sahiplik haklarının kiracılar tarafından bir şekilde devralındığını göstermiştir. Kudüs şer'iye sicillerinden tespit edilen çok sayıda örnek bu hakların rutin olarak satın alındığına ve satıldığına işaret etmiştir. Bahse konu örneklerde tarımsal ve kırsal alana dayalı vakıf mülklere erişimin farklı yollarının çeşitli statü gruplarından Kudüs sakinleri tarafından kullanıldığı da görülmüştür. Kudüs'ün önde gelen bazı ailelerinin belki de kendilerinin de dâhil olduğu muamelelerden ciddi gelirler elde ettikleri de tespit edilmiştir (Baer, 1986, s. 117).

Şüphesiz ki, vakıf mülkleri üzerinden elde edilen bu yararlar ve hakların kazanılmasında Kudüs'ün önde gelen aileleri diğer Kudüslülere göre apaçık bir avantaja sahiptirler. Şöyle ki, bu tür hakların alıcıları ile vakıfların mütevellileri arasında bir aile bağı bulunmaktadır (Baer 1986, s. 117). Bu tür bağlantıların kurulması, Kudüs'ün önde gelen bir ailesine mensup olmayan diğer Kudüslüler içinse pek mümkün gözükmemektedir. Sicillerden ve mevcut çalışmalardan verilen bu tür örnekler vakıf mülklerinin işletilmesi haklarının alınması ve devamlılığının sağlanması hususunda Kudüs'ün önde gelen ailelerine mensubiyetin ne derece önemli olduğunu göstermiştir.

SONUÇ

Sonuç olarak, mevcut çalışmada Kudüs'ün Müslümanlarca fethinden itibaren özellikle de Eyyübî ve Memlûklü dönemlerinde kurulmuş olup Osmanlı fethi sonrasında gerek imar ve ihya faaliyetleri, gerek görevli atamaları ve gerekse İstanbul'dan gönderilen surrelerle fonksiyonellikleri yüzyıllar boyu devam ettirilen vakıflar ile 18. yüzyılda yeni kurulan vakıfların akarlarının işletilme usulleri incelenmiştir. Öncelikle yeni kurulan vakıflarda vakıf mülklerin kent merkezinde yoğunlukla yer aldığı ve bu mülkler arasında en fazla meskenlerin vakfedildiği tespit edilmiştir. Meskenleri, ticari işletmeler ile zirai alanların takip ettiği vakıf akarları arasında sanayi işletmelerinin en düşük vakfedilme oranına sahip olduğu

görülmüştür. Kent merkezine göre yaklaşık %10 gibi bir oranla da Kudüs merkezine bağlı köy ve mezraalarda çoğunlukla zirai alanlar vakfedilmiştir.

Kudüs özelinde bahse konu vakıf mülklerinin işletilmesinde uygulanan yöntemlerden yıllık kiralamalar ile uzun süreli kiralamaların daha çok tercih edildiği görülmüştür. Bunda çalışma döneminde kurulan vakıfların çoğunlukla mesken vakfetmelerinin de etkisi olduğu değerlendirilmiştir. Kiracının vakıf arsa ve araziler üzerindeki binaları ve ağaçları koruması ve devamlılıklarını sağlamanın beklendiği durumlarda, vakıf mülkleri hıkr usulü ile kiraya verilmiştir. Vakıfların meskenler ile ticari yapılarının imar ve ihyasını karşılayamayacak durumda oldukları durumlarda da huluvv usulü ile kiralamaların yapıldığı tespit edilmiştir. İncelenen dönemde Kudüs şer'îye sicillerinden verilen örneklerde bu usuller üzere yapılan kiralamaların dikkat çekici bir sayıya ulaştığı görülmüştür. Vakıf mülkünü uzun süreli kiralayacak ya da tamir ve bakımını üstlenecek bir kiracı bulunmadığında ise vakfın mütevellisi, vakfın akarını bir başka gayrimenkulle değiştirmek için kadiya başvurmuştur. Böylece, vakıf mülklerin işletilmesinde dönemin şart ve ihtiyaçları doğrultusunda bir çeşitlilik olmuştur.

Öte yandan, vakfın kısmen parçalı bir yapı kazandığı bu muameleler hem harap olmuş vakıf mülkün haklarını alan alıcı hem de vakıf mütevellisi açısından değerlendirildiğinde, her iki taraf için de kârlı bir alışveriş niteliğindedir. Mütevellisi açısından bakıldığında vakıf mülkleri kısa süreli kiraya verilememesi ya da vakıf mülklerini restore edecek kaynaklarının bulunmaması gibi sebeplerden dolayı uzun süreli kiralamalar ya da huluvv usulü ile kiralamalar mantıklı bulunmuştur. Alıcı açısından bakıldığında ise, elde edilen ekonomik yararların daha büyük olmasının yanı sıra kazanılan sosyal ve politik nüfuzda bu kazanımlarda belirleyici konumdadır (Baer, 1986, s. 117).

Zaman geçtikçe vakıf mülklerinin kiralanması uygulamalarındaki bu çeşitlilik, vakıf kurumunun geleceği açısından da başka yeni bazı gelişmelere yol açmıştır. Şöyle ki, vakıf mülklerinin parçalı bir yapıya evrilmesi ve zamanla el değiştiren bu parçalı yapılanma neticesinde vakıfların dağılması sürecinin önü açılmıştır (Baer, 1986). Bu süreç, sonraki yüzyılda farklı bir boyut kazanarak, vakıf mülklerinin özel mülke dönüşmesi ile neticelenmiştir.²³

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Filistin

İhyâu't-Turâs Ve'ş-Şuûnu'd-Dîniyye Müessesetu İhyâu't-Turâs Ve'l-Buhûsu'l İslâmiyye Arşivi

Vakfiyeler (Defter: Sayfa)

221: 48; 232: 532; 202: 375; 208: 105; 298: 208; 249: 63-64; 281: 12-14; 243: 122; 277: 177-178; 208: 105-106; 209: 253; 220: 145-46; 220: 1; 218: 407; 470; 213: 95; 241: 39-41; 230:200; 207: 117-121; 213: 91-94; 211: 129-130; 203: 399; 281: 12-14.

Dosya 2/21: 1194/13.

Kudüs Şer'iyye Sicilleri (KŞS)

Defter No: 284, 290, 295, 299, 305, 319.

Türkiye

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Şam Ahkâm Defterleri

BOA, ADVNS.AHK.ŞM (4): 85/3; 163/1; 163/2; (7): 100/1.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, 34/1: 39/15.

Araştırma ve İncelemeler

Akdağ, M. (1971). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C. II, Ankara: TTK Yay.

Akgündüz, A. (1988). *İslam Hukukunda Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, 2. Baskı, Ankara: TTK Yay.

el-Alemi, M. A. (2000). "The Waqfs of the Traditional Families of Jerusalem During The Ottoman Period", *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917* (içinde), Sylvia Auld and Robert Hillenbrand (ed.), Londra: Altajir World of Islam Trust.

Alkan, M. (2014). *Adana Vakıfları İnsan, Vakıf ve Şehir*, Ankara: TTK Yay.

el-'Arif, A. (1961). *el-Mufassal fî Târihü'l-Kuds*, Kudüs.

el-Aseli, K. J. (1989). "Jerusalem under the Ottomans 1516-1831 AD.", *Jerusalem in History*, K.J. el-Aseli (ed.), London: Scorpion Publishing Ltd.

el-Aseli, K.J. (2002). "Kudüs", *DİA*, 26, 334-338.

Avcı, C. (2002). "Kudüs", *DİA*, 26, 327-329.

Avcı, Y. (2004). *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti, Kudüs (1890:1914)*, Ankara: Phoenix Yayınları.

Baer, G. (1986). "Jerusalem's Families of Notables and Waqf in the Early 19th Century", *Palestine in the Late Ottoman Period* (içinde), David Kushner (ed.), Leiden: E. J. Brill.

Barbir, K. (1988). *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton: Princeton University Press.

Barkan, Ö. L. (1962-1963). "İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2.

- Barkan, Ö. L. (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, 2, 279-304.
- Barkan, Ö. L. (1942). "Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, 2, 354-365.
- Berki, A. H. (1962). "Hukuki ve İçtimai Bakımdan Vakıf", *Vakıflar Dergisi*, 5, 9-13.
- Burgoyne, M. H. (1987). *Mamluk Jerusalem*, London: the British School of Archaeology for the World of Islam Festival Trust.
- Burgoyne, Michael H. (1992). "The gates of Haram al-Sharif," *Bayt al-Maqdis: 'Abd al-Malik's Jerusalem*, (içinde), Part One, Julian Raby and Jeremy Johns (ed.), Oxford: Oxford University Press, s. 105-124.
- Demirel, Ö. (2000). *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara: TTK Yay.
- Ergenç, Ö. (1982). "Osmanlı Klasik Dönemindeki "A'yan" ve "Eşraf" Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, III, 105-118.
- Çuşe, M. H. (2009). *Evkâfu'l-İslâmiyye fi'l-Kudsî's-Şerif: Dirâsetu Târihiyye Muvesseka*, İstanbul: IRCICA.
- Gürbüz, A. (1993). *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Ankara Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- al-Hanbali, Mujir al-Din. (1973). *El-Üns el-Celîl bi-Târîhü'l-Kuds ve el-Halîl*, Amman.
- Imber, C. (1997). *Ebu's-su'ud, The Islamic Legal Tradition*, Stanford: Stanford University Press.
- İnalçık, H. (1964). "The nature of traditional society, Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, (içinde), Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (ed.), Princeton: Princeton University Press.
- İpşirli, M. ve M. T. (1982). *Evkâf ve Emlâkü'l-Müslimîn fî Filistîn (The Pious Foundations and Real Estates in Palestine)*, İstanbul.
- Kılıç, R. (2005). *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul: Kitap Yay.
- El-Madani, Z. A. (2011). *Evkâfu'l-Kuds fî Karn es-sâmin al-Aşar al-Milâdî, 1112H./ 1700 M.-1214 H./ 1799 M. (The Endowments of Jerusalem in the 18th Century)*, Amman: Vezâretu's-Sakâfe.
- Manna', A. (1992). "Continuity and Change in the Socio-Political Elite in Palestine During the Late Ottoman Period," *The Syrian Land in the 18th and 19th Centuries*, (içinde), Thomas Philipp (ed.), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Mardin, Ş. (1969). *Din ve İdeoloji*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi.
- Memiş, Ş.E. (2016). *Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Miroğlu, İ. (1985). "Türk İslam Dünyasında Vakıfların Yeri", *II. Vakıf Haftası, 3-9 Aralık 1984, (Konuşmalar ve Tebliğler)*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.
- Ömer Hilmi Efendi. (1977). *İthaf-ül-ahlâf fî ahkâm-il-evkaf*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.
- Öztürk, N. (1983). *Menşe'i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay.
- Pakalın, M. Z. (2013). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I- III*, İstanbul.

- Rafeq, A. K. (1977). "Changes in the Relation between the Ottoman Central Administration and the Syrian Provinces from the 16th-Century to the 18th-Century", *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (içinde), Thomas Naff ve Roger Owen, (ed.), Carbondale ve Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- Rafeq, A.K. (2000). "The 'Ulama' of Ottoman Jerusalem (16th- 18th Centuries)", *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517- 1917*, (içinde), Sylvia Auld and Robert Hillenbrand, (ed.), Londra: Altajir World of Islam Trust.
- Raymond, A. (1979-80). "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", *International Journal of Turkish Studies*, 1, 84-101.
- Reilly, J.A. (1990). "Rural Waqfs of Ottoman Damascus: Rights of Ownership and Tenancy", *Acta Orientalia*, 51, 27-45.
- Singer, A. (1996). *Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Singer, A. (2004). *Osmanlıda Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sroor, M. (2010). *Fondations pieuses en mouvement. De la transformation du statut de propriété des biens waqfs à Jérusalem (1858-1917)*, Damas-Aix-en-Provence: IFPO-IREMAM.
- Tanman, B. ve A.V. Çobanoğlu. (2001). "Osmanlı Döneminde Kudüs: Kent Dokusu, Mimarlık ve Çini Sanatına İlişkin Bir Araştırmacının İlk Sonuçları", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri* (25-27 Ekim 2000, Hatay), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 511-543.
- Tibawi, A. L. (1978). *The Islamic Pious Foundations in Jerusalem*, London: The Islamic Cultural Centre.
- Tütüncü, M. (2006). *Turkish Jerusalem (1516-1917) Ottoman Inscriptions From Jerusalem and Other Palestinian Cities*, Netherlands: SOTA.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: TTK Yay.
- Van Leeuwen, R. (2012). *Bir Osmanlı Şehri: Şam, Vakıflar ve Şehir*, İstanbul: Küre Yay.
- Yediyıldız, B. (1984). "XVIII. Asır Türk vakıflarının iktisadî boyutu", *Vakıflar Dergisi*, 28, 5-41.
- Yediyıldız, B. (1981). "Sosyal Teşkilatlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyeleri", *Türk Kültürü*, 219, 264.
- Yediyıldız, B. (1982). "Müesseseler-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumu ve Vakıf Müessesesi", *Vakıflar Dergisi*, 15, 23-53.
- Yediyıldız, B. (1982). "Vakıf Müessesesinin XIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü", *Vakıflar Dergisi*, 14, 2-8.
- Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi, Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: TTK Yay.
- Yenişehirli Abd-Allâh b. Mehmed. (1147/1733). *Behcetü'l-Fetâvâ*, Safranbolu İzzet Mehmet Paşa Koleksiyonu, Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesi.
- Yüksel, H. (1998). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas: Dilek Matbaası.
- Ze'evi, D. (2000). *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, (S. Çağlayan, Çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

SONNOTLAR

- 1 Vakıfların sosyal ve ekonomik hayattaki etkilerine ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. (Köprülü, 1938, s. 1-6; Yedi yıldız, 1981, s. 264; Yedi yıldız, 1982, s. 2-8; İnalçık, 1994, s. 47, 79-83; Imber, 1997, p. 140; Berki, 1962, s. 11; Yüksel, 1998, s. 153-176; Barkan, 1942, s. 279-304; Barkan, 1942, 354-365; Miroğlu, 1985, s. 123).
- 2 Örn. bkz. (el-Hanbeli, 1973/II; el-'Arif, 1961; İpşirli ve Tamimi, 1982; Powers, (1984) 9, 163-202; el-Aseli, 1989, s. 200-224; el-Aseli, 2002, s. 334-338; Ze'evi, 2000; Singer, 2002; Avcı, 2004, s. 31-51; Tütüncü, 2006). 18. yüzyılda Kudüs kentinde vakıfların önemine ilişkin ayrıca bkz. (Memiş, 2016).
- 3 "Vakıf ağı" kavramını Ömer Lütfi Barkan tarafından "hayrât siteleri" ve Bahaeddin Yedi yıldız tarafından "vakıf hayrât sistemi" kavramlarına alternatif bir kavram olarak sunan ve 20. yüzyıla ait bu kavram ile kökleri İslâmiyetin ilk yıllarına uzanan vakıf kurumunun Kudüs örneğinde kent mekânına, toplumsal ilişkilere ve merkezi hükümetle olan ilişkilere etkilerini ele alan detaylı bir inceleme için bkz. (Memiş, 2016).
- 4 "Surlarla çevrili eski şehrin merkezinde, Vâd ile Akabetü't-Takiye caddelerinin birleştiği noktada, Via Dolorosa [Çile Yolu]'nun biraz güneyindeki tepeye çıkan yoluştan, Haseki Sultan İmareti ya da et-Takiyye diye bilinen görkemli bina hâlâ ayaktaadır." (Singer, 2004, s. 1).
- 5 Vakfiyede kayıtlı kitapların listesi el-Madani'de de listelenmiştir. Bkz. (el-Madani, 2011, s. 139-141).
- 6 Vâkıf ayrıca saka (sucu) ya her gün 2 kıta masara suyollarının hizmetini görmesi için ve adedi 6 kuruştan kandil koymasını şart kılmıştır.
- 7 18. yüzyılda Adana vakıflarını konu alan çalışmasında Alkan, aile vakıflarının oranını %71,07, yarı-aile vakıflarını %7,17, hayrî vakıfların ise %21,52 olduğunu ifade etmiştir. Bkz. (Alkan, 2014, s. 26-29).
- 8 Hâlidî sebili olarak da bilinen sebile ilişkin Kudüs Şer'îye Sicilleri'nde Muhammed Sun'ullah Efendi bin Halil Efendi el-Hâlidî Vakfiyesi olarak iki vakfiye kayıtlıdır. Vakfiyelerden ilki, Receb 1125 / Temmuz 1713 tarihli olup sebile ilişkin detaylı bilgi içerirken, ikinci vakfiye ise Zilhicce 1136/ 4 Eylül 1724 tarihli olup sebil için vakfedilen mülkler detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Sebile ilişkin tespit edilen tek kaynak olmaları bakımından vakfiyeler oldukça önemlidir. Vakfiyede yapının tanımlanması, sınırları, vâkıfın personel ve ücretleri ile ilgili şartları ile sebilen yapılış amacı gibi detaylar yer almıştır (KŞS 208: 105-106). İkinci vakfiye ise, 2500 kelimeden oluşmakta ve vâkıf tarafından sebilen giderlerinin karşılanması Kudüs'te kadim şehirde vakfedilen 12 ev, 5 dükkân, 1 sebze bahçesi, çeşitli oranlarda değişen hisseli 3 ev, 2 sebze bahçesi, bir dükkân, bir sabun fabrikası, bir ekmek fırını, kahve ve fıstıkların kavrulduğu büyük bir kavurucu kaydedilmiştir (KŞS 218: 407). Bütün bu mülkler vâkıfın aynı yüzyılda farklı tarihlerde kurulan yedi vakfiyesinde de kaydedilmiştir. Bunlardan ilki 18 Şevval 1123/ 29 Kasım 1711 tarihli olup, son vakfiye ise 12 Şevval 1136/ 4 Temmuz 1724 tarihidir. İkinci vakfiyede belirtilen vâkıfın şartları arasında vakfın mütevellisinin sebil için gerekli suyun temini, bakır tasları ve bunların korunması ile ihtiyaç duyulduğu takdirde çeşmenin tamir ve bakımını yaptırmasını şart kılmıştır (KŞS, 208: 105). Buna ek olarak, mütevellînin sebili için iki görevli atmasını; bunlardan ilkinin saka olarak görev yapmasını ve günlük 2 Mısırlı ücret verilmesini, her sabah sebili açmasını ve her akşam da kapatmasını diğerinin ise, sebilde hizmet etmesi ve aydınlatma hizmetlerini yapması ve günlük 7 Mısırlı ücret verilmesini şart kılmıştır (KŞS 218: 470). Vâkıf ayrıca sebilen aydınlatma yağı satın alınması için de aylık 8 Mısırlı ayrılmasını şart kılmıştır (KŞS, 208: 105; 218: 470). Sebilen mimarî özellikleri hakkında detaylı bilgi için bkz. (Auld and Hillenbrand (eds.), 2000/II, s. 963-965).

- 9 Vâkîf çeşmenin giderleri için vakfettiği akarlarını; Yahudi Mahallesi'nde 4 ev, yine Yahudi Mahallesi 6 dükkân), Rişe Mahallesi'nde 3 ev, Hattı Davud'ta 2 ev ve Bâbü'l-Amud'ta 2 dükkân şeklinde belirtmiştir. Vâkîf, vakfın gelirlerinden her yıl 50 kuruşun mütevellî tarafından vâkıfın yaptırdığı sebile harcanmasını şart kılmıştır. (KŞS, 213: 95).
- 10 Sebilin kitabesi Van Berchem (1925, s. 66-7) tarafından yayınlanmıştır.
- 11 Fakat Şeyh Budayr'ın biyografisi incelendiğinde söz konusu sebil ile Şeyh Budayr arasında bir bağlantı bulunmamaktadır. Hillenbrand bu durumu Şeyh Budayr'ın yaşadığı ve sahibi olduğu Vefâiyye Zâviyesi'nin Nazır Kapısı yakınında Harem-i Şerif'in batı kısmında sebilin karşısında bulunmasına bağlamaktadır. Sebile, van Berchem tarafından verilen bir diğer isim de "Osman Bey el-Fikarî" Sebilî" olup, sebilin Osman Bey el-Fikarî'nin emri ile yeniden inşa edildiği de kaydedilmiştir. Bkz. (el-Arif, 1961, s. 97; Burgoyne, 1992, s. 146; Auld ve Hillenbrand, 2000/II, s. 974-981).
- 12 El-Arif'e göre (1961, s. 318) Mustafa Ağa Kudüs'ü 1144-65/ 1731-51 yılları arasında 20 yıldan fazla bir süre yönetmiştir. El-Bî'ra, Beyt Hanina, Beyt İksa (tamamı kuzey Kudüs) köylerinin halkları ile Kutsal şehre gelen ziyaretçilere saldırılmaması hususunda anlaşmaya varmıştır. Mustafa ağa Nakşibendiyye Zâviyesi'ne yaptırılan küçük kübbeli yapının inşasını organize etmek ve Sultan Mahmud Han'ın 1144/ 1731-2 tarihli fermanı ile su ile dolu kale hendeğinin yeniden inşası gibi şehirdeki diğer inşa projelerine de katkıda bulunmuştur.
- 13 Sebilin mimarî özellikleri için bkz. (Auld ve Hillenbrand, 2000/II, s. 979).
- 14 Örn. vâkîf Kâsım bin Receb et-Tercemân bi-Mahkemeti Kudüs-i Şerif her yıl 50 kuruşun yaptırdığı sebile harcanmasını şart kılmıştır (KŞS, 213: 95).
- 15 Örn.vâkîf Hamid bin Abdullah Babahîyye kurmuş olduğu vakfın gelirlerini Câmî-i Ömerî'nin masraflarına şart kılmıştır (KŞS, 241: 39-41).
- 16 Akar adı verilen ve vakfedilen bu gelir kaynakları arasında; araziler, bazı köylerin tamamı, her türlü ziraat işletmeleri, çiftlikler, tarlalar, bahçeler, mesken olarak kullanılan binalar, dükkânlar veya iktisadî gaye için yapılmış başka yapılar gibi gayrimenkuller ve hayvan derisi, gemi, nakit para gibi menkuller görülmektedir. (Berki, 1966, s. 2).
- 17 İmamların görüşlerine ilişkin bkz. (Ömer Hilmi Efendi, 1977, s. 35-37; Akgündüz, 1988, s. 194-201).
- 18 Örn. çalışma kapsamına giren dönemde Kudüs'te kurulan yeni vakıflarda muayyen bir kira bedelinden çok ecr-i misli ile kiraya verilmesi şart kılınmıştır. Örn. El-Hace Saliha binti el-Hac Muhammed er-Rekât Bâb-ı Hatta Mahallesi'nde vakfettiği katli evinin ecr-i misli ile en fazla bir yıl süre ile kiraya verilmesini şart kılmıştır. KŞS 209: 253. Bir diğer örnekte ise, Hüseyin bin Bedreddin Kîmi' Şeref Mahallesi'nde vakfettiği iki ev ve eyvanın rakabesinin ecr-i misli ile en fazla üç yıl süre ile kiraya verilmesini şart kılmıştır. (KŞS, 230: 200). Farklı uygulamalarda örneğin, Muhammed Sun'ullah Efendi bin Halil Efendi el-Hâlidî tarafından kurulan İki vakıfta usul icâre-i tavile olarak belirlenmiştir. (KŞS, 207: 117-121; KŞS, 213: 91-94). Eş-Şeyh Mustafa bin Salih el-Lutfî ve el-Hâc Halil bin İsmail el-Kassâb vakıflarında ise akarların kiraya verilmemesi şart kılınmıştır. Sırası ile bkz. (KŞS, 211: 129-130; KŞS, 203: 399).
- 19 El-Madani 18. yüzyılda yeni kurulan Kudüs vakıflarına ait gelir kaynaklarının işletilme şeklinin 58 vakfiyede en fazla bir yıl, 49 vakfiyede ise en fazla üç yıl süre ile kiraya verilmesi özellikle belirtilmiştir. Bunun da tüm vakıflara oranı (el-Madani'de yer alan 256 vakıf üzerinden hesaplanmıştır) yaklaşık %43,50'dir. Detaylı bilgi için bkz. (El-Madani, 2011, s. 130-498).
- 20 El-Madani 1700-1800 yılları arasında uzun süreli kiralamalara ilişkin Hanefî kadî nâibi tarafından karara bağlanılan 39; Şâfi kadî tarafından karara bağlanılan ise 11 mahkeme kaydını tespit ettiğini belirtmiştir. Detaylı bilgi için bkz. (el-Madani, 2011, s. 116-119).
- 21 Vakfiyelerde genellikle "...meblağ-ı mezkur alâ vechi'l-helâl yed-i mütevellî ile istirbah oluna..." ifadesi yer almaktadır. (Akgündüz, 1988, s. 151-164).

-
- ²² El-Madani'de aktarıldığı şekliyle; huluvv usulü ile yapılan kiralamalarda hayrî uygulamaların 10'unun Sahratullah-ı Müşerrefe Vakfı'ndan, diğerlerinin ise Bîmâristan-ı Salâhiyye (KŞS 276: 67); 'Alaeddin el-Basîr, Şeyh Muhammed el-Kırmî Zâviyesi (KŞS 209: 287); Bereket Hân (KŞS 214: 62); Hüseyniyye Medresesi (KŞS 20: 287); Kâmilîyye Medresesi (KŞS 213: 82); Emîniyye Medresesi (KŞS 201: 7); Hasekî Sultan Vakfı'ndan Sultan Hamamı (KŞS 227: 130) Vakıfları ile Halilurrahman ile Sahratullah Vakıflarından ortaklaşa (KŞS 264: 193) ve yine Sahratullah ile Haremeyn-i Şerifeyn Vakıfları (KŞS 202: 191)'ndan ortaklaşa uygulandığı tespit edilmiştir. (el-Madani, 2011, s. 119-120).
- ²³ Kudüs kenti vakıf mülklerin özel mülkiyete dönüşümlerini tanımlayan detaylı bir inceleme için bkz. Sroor, 2010, s. 461.

EKLER

Ek 1. es-Seyyid Hasan Efendi Dâniẓade el-Hüseyinî Vakfiyesi, Evâil-i Zilhicce 1137 H./ 1724 M. (KŞS: 220, s. 145-146).

